

ІДЕЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ У НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ЛОТОЦЬКОГО

Стаття присвячена аналізу висвітлення ідеї української державної незалежності у творчій спадщині О. Лотоцького, зокрема – у наукових студіях та публіцистичних нарисах. Увага звертається і на той вплив, який здійснили громадська та політична діяльність на формування поглядів діяча щодо політичного майбутнього українських земель. Наголошується, що захист прав українського народу був визначальним фактором при вирішенні як питань політичного життя, так і у провадженні історичних студій.

Ключові слова: О. Лотоцький, державна незалежність, науково-публіцистична спадщина, історичні студії, Українська православна церква.

На межі XIX–XX ст. громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність представників української інтелігенції стала важливим засобом пропагування ідеї української державності. Серед тих, хто відстоював право українців на вільний національно-культурний розвиток, хто присвятив себе втіленню в життя української ідеї був і Олександр Лотоцький (1870–1939 рр.). Постать Олександра Гнатовича Лотоцького була доволі значимою у національно-державному будівництві періоду Української революції (1917–1921 рр.) та в міжвоєнний період у середовищі української політичної еміграції. Про це зазначали його соратники¹ та сучасні українські дослідники².

¹ Див.: Биковський Л. Мої побачення з Олександром Лотоцьким: вплив Ол. Лотоцького і його творів на мене. Український історик. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен: Накл. УІТ. 1979. Ч. 1–4 (61–64). С. 102–107; Лицар праці і обов'язку: збірник присвячений пам'яті проф. Олександра Лотоцького-Білоусенка / за ред. Богдана Гошовського; віньєтка Михайла Михалевича. Торонто; Нью-Йорк: «Свшан-Зілля», 1983. 190 с.

² Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). К.: Інститут історії України НАН України, 2002. 366 с.

Окремих спеціальних історичних розвідок, присвячених сторінкам політичної історії України, які б відображали шлях до державної незалежності, у творчому доробку науковця ми не знайдемо. Однак, як матеріали публіцистичного та наукового характеру, так і громадсько-політична діяльність О. Лотоцького пронизані ідеєю української державної незалежності.

Життєвий шлях Олександра Лотоцького складався таким чином, що історичні студії та дослідження у сфері освітньої галузі доповнювалися громадсько-політичною діяльністю, державною службою, напруженою самоосвітою в економічній сфері, громадською та просвітницькою діяльністю. Нариси дослідника, які присвячувалися політичним, громадським, культурним подіям з життя українства, почали з'являтися у періодичній пресі з другої половини 1890-х рр. Передусім він звертав увагу на становище, в якому перебували на українських землях навчальні заклади: оцінював матеріальний становище шкіл, визначав наявність національного елемента в українській школі, характеризував діяльність освітніх товариств. Поступово ці короткі повідомлення переростуть у дослідження історії духовних освітніх закладів та ґрунтовний аналіз їх становища на межі XIX – XX ст.

Активне занурення у громадське життя відбувається після переїзду до Петербургу у 1900 р., коли О. Лотоцький погодився на переміщення по службі у Державному контролі, де він працював. Сам дослідник причину свого переїзду пояснював потребами українства: «Потрібно було мати в Петербурзі людину, що провадила б постійні зносини з цензурою, переговорювала, пояснювала, штурхала, натискала, бо без того найбільші зусилля товариства пропадали марно... тож... важливішим мотивом для... сеї справи були потреби видавництва “Вік”, що стало для нас на той час головним завданням нашого життя»³. О. Лотоцький як

³ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.1. Варшава, 1932. С. 273-277.

справжній дипломат сам розмовляв з кожним цензором, просив, доводив і переконував⁴.

Майже два десятиліття перебування у Петербурзі спрямували діяльність О. Лотоцького у громадсько-публіцистичну сферу, залишивши на другому плані наукові розвідки з історії церкви. За оцінкою дослідника на той момент важливішим було саме розкриття суспільних проблем, що турбували українську громадськість на початку ХХ ст. Готуючи публіцистичні нариси О. Лотоцький намагався подати матеріал і щодо історичного підґрунтя питань, що розглядалися. Такі історичні екскурси сприяли кристалізації не лише підходів і методів наукових досліджень, а й формуванню громадянської та політичної позиції діяча.

Більша частина петербурзьких публікацій О. Лотоцького присвячена проблемам українства у Петербурзі і подіям на українських землях, зокрема: розгляд українського національного питання у Державній думі, становище української мови, територіальні питання, пов'язані з українськими землями, ставлення різних політичних течій до українських проблем тощо. Досить часто матеріали публіцистичних нарисів відображали аспекти справ, учасником яких був О. Лотоцький: видання та поширення книг українською мовою, створення українських видавництв та книгарень. Слід відмітити, що боротьба за українську мову, українську книгу протягом усього життя залишалася одним з головних завдань діяча, який вважав, що «традиційна політика нищення українського слова була надзвичайно тяжким для українського народу фактором пониження його національної та всякої взагалі культури».

Як один із учасників боротьби за скасування наказу 1876 р. про заборону української мови, О. Лотоцький намагався донести до громадськості наслідки негативного ставлення до задоволення потреб українства в освітній та культурній сферах. Саму заборону української мови, яка існувала з

⁴ Інститут рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 335. Особовий архівний фонд Лотоцького О.Г. Опис 1. Спр. 2-11

1876 р., діяч називав найбільш принизливою образою для народу, яка сковувала його творчі, наукові сили⁵.

Варто також зазначити, що ці матеріали яскраво демонструють національно-громадянську позицію О. Лотоцького: потребу захищати і боротися за національні права українського народу, переконання у тому, що його національні сили не зломлено, що дієвість національної боротьби буде тим більш ефективною, чим більше людей буде до неї залучено, чим більше українців буде перейматися справою збереження надбань української культури⁶.

На шляху до відродження української державної незалежності великого значення надавав дослідник піднесенню національної свідомості українців. Важливу роль у цьому процесі він відводив популяризації постаті Т. Шевченка і неодноразово повертався до обговорення питання щодо святкування ювілеїв Т. Шевченка, вшанування його пам'яті. Для українців, що перебували поза межами рідної землі, святкування шевченкових роковин, за словами О. Лотоцького, ніби посилювало зв'язок з батьківщиною, давало сили і насагу⁷.

У розвідках дослідника приділено увагу й питанням висвітлення політики державної влади стосовно українського народу, а також позицій окремих політичних та громадських сил, наголошується на змінах, що відбувалися у їх позиції під час Першої світової війни. О. Лотоцький наголошував на двох важливих тенденціях: по-перше, часткове об'єднання прогресивно налаштованих сил, які раніше були розділені другорядними дискусіями; а по-друге, активізація консервативних правих кіл, позиція яких викликала чи не найбільше нерозуміння з боку дослідника⁸. Крім того, він підкреслював, що факти часто

⁵ А.Л. (криптонім О. Лотоцького). Украинское народное издательство. Вестник воспитания. 1905. № 6. С. 84

⁶ Z. На ниві українознавства. Рада. 1910. № 110. С. 1

⁷ Білоусенко О. (псевдонім О. Лотоцького) Шевченків день. Рада. 1909. № 52. С. 1.

⁸ Липовецкий О. (псевдонім О. Лотоцького) Украинство в призме реакционной мысли. Украинская жизнь. 1916. № 1. С. 14-32.

фальсифікувалися, а українська преса через обмеження, запроваджені з початком війни, навіть не могла відповісти на всі закиди на адресу українців.

Участь у революційних подіях початку ХХ ст. суттєво радикалізувала погляди діяча, що проявилось у його активній позиції щодо української державної незалежності. Зокрема, він був одним із очільників Української демократично-радикальної партії, членом Товариства українських поступовців, співпрацював з українськими фракціями у I та II Державних Думах, зокрема укладав законопроекти «Про скасування закону 26 квітня проти страйків сільських робітників», «Про хліборобські страйки»⁹. Повернувшись до Києва, О. Лотоцький з вересня по листопад 1917 р. обіймав посаду Генерального писаря Центральної Ради.

Найбільш виразно переконання О. Лотоцького щодо політичного майбутнього українських земель та Української церкви проявилися за час, коли за гетьманату П. Скоропадського його було призначено міністром сповідань. Головне, що відрізняло його від попередника, В. Зінківського, це рішучість у втіленні ідеї автокефалії Української церкви.

О. Лотоцький на посаді міністра сповідань зміг переконати Раду міністрів на чолі з Ф. Лизогубом у необхідності автокефалії Української православної церкви. Незважаючи на те, що спроба гетьманського уряду проголосити автокефалію Української православної церкви на літній сесії Всеукраїнського церковного собору зазнала невдачі¹⁰, варто звернути увагу на сам виступ О. Лотоцького із заявою від уряду на засіданні Всеукраїнського церковного собору 12 листопада 1918 р. Головні ідеї виступу надзвичайно чітко окреслюють і політичні переконання діяча: «Основна засада української держави, – говорив він, – полягає в тому, що в самостійній державі має бути і самостійна церква. Цього однаково вимагають інтереси і держави, і церкви. Ніякий

⁹ Лотоцький О. Сторінки минулого. Ч.3. Варшава, 1934. С. 5-20.

¹⁰ Лотоцький О. Церковна справа на Україні. Літературно-науковий вісник. 1923. Кн. V. С. 65

уряд, що розуміє свої державні обов'язки, не може погодитись на те, щоб осередок церковної влади перебував в іншій державі... Таким чином, автокефалія української церкви – це не лише церковна, але й національно-державна наша необхідність»¹¹.

Попереднє студювання церковної історії, ініціативність у проголошенні автокефалії Української православної церкви, активна участь в українському національно-визвольному русі зумовили те, що за часів Директорії О. Лотоцькому запропонували посаду посла в Туреччині, коли постало питання визнання Константинопольським патріархом автокефалії Української православної церкви.

О. Лотоцький надавав великого значення українсько-турецьким відносинам. Враховуючи міжнародну ситуацію на початку 1920-х рр., дослідник відзначав важливість нормалізації відносин між Європою та Туреччиною. За його переконанням, ця країна для європейських держав є своєрідною брамою на Схід, до особливого мусульманського світу¹². Що ж стосується України, то Туреччина розглядалася О. Лотоцьким як важливий партнер у міжнародній політиці. На його думку, добросусідські відносини та підтримка України – вагомий аспект для турецької держави у захисті від північного супротивника – Росії. Спільні інтереси мають в перспективі забезпечити сталі партнерські відносини між Україною та Туреччиною¹³.

Питання міжнародного партнерства для України О. Лотоцький вважав важливою справою насамперед тому, що, на його думку, для країн Антанти мова в більшій мірі йшла про відновлення Російської держави, а не про допомогу українським землям у здобутті незалежності. У

¹¹ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр.: в двох томах. Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. К: Темпора. 2002. С. 231-232.

¹² Міжнародні перспективи на Сході (розмова з бувшим Українським Послом в Туреччині Ол. Гн. Лотоцьким). Воля. 1920. Т.3. Ч.2. С. 63-65.

¹³ Лотоцький О. Лозаннська умова та наш південний сусіда. Трибуна України. 1923. № 5-6. С. 82-88.

зв'язку з цим у національно-визвольній боротьбі 1917–1920 рр., незважаючи на поразку, він вбачав і певні здобутки для українства, зокрема – відродження національної свідомості українського населення і відновлення самостійного місця України в політичному житті Європи, прикладом чого розглядалася поява території України на політичних мапах¹⁴.

О. Лотоцький наголошував на важливості відновлення політичної ваги українських земель у європейській міжнародній політиці, доводив, що ця роль була втрачена протягом двох століть перебування у межах Російської імперії, адже наші терени перетворились для Європи на «terra incognita». Причину того, що українські національні сили не отримали необхідної допомоги протягом 1917–1920 рр. від європейських політиків, дослідник пояснював саме консервативністю міжнародної політики. Адже міжнародне співтовариство звикло до «неподільної Росії» і тому не розуміло прагнень до незалежності її окремих частин. Зважаючи на це, важливим завданням для української інтелігенції навіть після поразки у національно-визвольних змаганнях 1917–1920 рр. він вважав поширення переконання серед європейських політиків про важливе політичне й економічне значення, яке б могла мати незалежна Українська держава. Така діяльність мала допомогти здобути міжнародну підтримку на випадок, коли знову з'являться умови для боротьби за національну незалежність¹⁵. Учений був переконаний, що саме незалежна Українська держава має стати своєрідним «заборолом» для Європи від агресивної московської політики¹⁶. Проведення пропагандистської роботи щодо важливості існування самостійної України О. Лотоцький покладав саме на представників української еміграції, адже на теренах радянської України не було умов

¹⁴ Лотоцький О. Духа унінія не дай мені! (Чи маємо підстави для політичного песимізму?). Календар-альманах «Дніпро» на 1937 р. Львів, 1936. С. 128-133.

¹⁵ Lototskiy O. Terra incognita. France-Ukraine. 1925. № 6. P. 9-10.

¹⁶ Lototskiy O. Les bases de la politique d'Etat Ukrainien. Promethee. 1930. № 69. P. 12.

для вільного висловлення своїх думок та переконань¹⁷. Крім того, дослідник наголошував, що той уклад громадянського та політичного життя, що формувався на радянських землях, стане значною перешкодою для формування «здорового» суспільства у майбутньому¹⁸.

Із плином часу в О. Лотоцького все більше зростала переконаність у тому, що для нашого народу не може бути ніяких об'єднань з Російською державою, провідною лінією політичного розвитку має бути виключно державна незалежність. Цю впевненість він аргументував історичним досвідом, згадуючи, як приклад, наслідки Переяславської Ради для наших земель¹⁹. Осмислення в емігрантські роки політичних подій 1917–1920 рр. в Україні призвели вченого до порівнянь з подіями Руїни другої половини XVII ст., коли внутрішні протиріччя не дали можливості здобути державність. Аналізуючи ці два періоди української історії, дослідник намагався визначити помилки, через які український народ, точніше його лідери, вже проходили. Суттєву різницю у подіях доби Руїни та 1917–1920 рр. О. Лотоцький убачав у позиції народу, який у XVII ст. був утомлений і нездатний до свідомої національної боротьби, а на початку XX ст. виступав як сила, що прагне власними зусиллями вибороти свої права²⁰. Підсумовуючи, дослідник наголошував, що, по-перше, не можна забувати про цей, здобутий протягом століть, досвід співіснування у рамках одного державного утворення, зважаючи на наслідки, які він мав для українського народу, для його національно-політичного розвитку²¹. Політичну реалію початку 1920-х рр. (перетворення українських земель на радянську територію) він

¹⁷ Лотоцький О. На рiках Вавилонських. Збiрник статей. Львiв. 1938. С. 6.

¹⁸ Лотоцький О. «Пропаший час» та у національному та державному житті України. Тризуб. 1927. № 27. С.9-15.

¹⁹ Lototskiy O. Les bases de la politique d'Etat Ukrainien. Promethee. 1930. № 69. P. 11-12.

²⁰ Лотоцький О. Єдиним фронтом. Українська трибуна. 1921. № 28. С. 8.

²¹ Лотоцький О. Наука. Українська трибуна. 1921. № 41. С. 8-9.

вважав наочним підтвердженням свого переконання, що єдиний можливий варіант розвитку для України – це незалежна держава²². А по-друге, заради спільної справи необхідно забувати про внутрішні протиріччя та об'єднаними зусиллями йти до поставленої мети²³.

Надзвичайно актуальними на сьогоднішній день є наступні міркування О. Лотоцького. Збереження прийдешніми поколіннями національних ідей здавалося досліднику особливо важливою справою, адже, за його переконанням, остаточна боротьба за українську національну незалежність відбуватиметься вже не за комуністичного режиму, а з тією владою, що прийде йому на зміну. Він вважав, що падіння радянської влади буде раптовим, тоді, коли населення зрозуміє свою силу, хоча і наблизитися воно до нього буде крок за кроком. Саме на цей час О. Лотоцький передрікав активізацію боротьби за Українську незалежну державу, адже ставлення московських урядів до українських земель він вважав незмінним, незважаючи на їх партійну приналежність²⁴. Тому і наголошував на необхідності пам'ятати увесь історичний досвід, на важливості збереження ідеї національної незалежності українських земель та готовності відновити роботу по досягненню поставлених цілей.

Участь у національно-визвольній боротьбі на теренах України протягом 1917–1920 рр. вплинула і на подальші наукові студії О. Лотоцького з історії Церкви. Дослідницькі розвідки на ділі спрямовувалися на те, щоб довести право Української церкви на самостійне існування. Ці погляди базувалися на переконанні, що Українська держава має бути незалежною, а в незалежній державі повинна бути і незалежна Церква²⁵. Проаналізувавши історичний розвиток Української церкви, відповідність її устрою основним

²² Лотоцький О. Державна незалежність як основа життя нації. Тризуб. 1927. № 66. С. 18.

²³ Лотоцький О. Єдиним фронтом. Українська трибуна. 1921. № 28. С. 11.

²⁴ Лотоцький О. Будьмо готові. Тризуб. 1926. № 19. С. 10-18

²⁵ Лотоцький О. Історичні основи нашої державної незалежності. Тризуб. № 7. 7 лютого. 1926 р. С. 7.

церковним засадам, та формуванню церковного права, О. Лотоцький приходить до висновку, що проголошення автокефалії Української православної церкви цілком правомірне. Обґрунтування історичних підстав автокефалії Української Православної Церкви розглядалася вченим як одна з умов становлення незалежної Української держави.

Узагальнюючи, слід підкреслити, що підтримка О. Лотоцьким ідеї української державної незалежності була зумовлена всіма проявами його роботи. Тематика публіцистичних нарисів, громадська та політична діяльність, наукові студії з церковної історії – усе було просякнуте потребами українства і зумовило підтримку ідеї української державної незалежності.

Halyna Mykhailenko

THE IDEA OF UKRAINIAN STATE INDEPENDENCE
IN THE SCIENTIFIC STUDIES AND PUBLICISM ESSAYS
HERITAGE OF OLEKSANDR LOTOTSKYI

The article is devoted to the analysis of the coverage of the idea of Ukrainian state independence in the creative heritage of O. Lototskyi, in particular – in scientific studies and in publicism essays. Attention is drawn to the influence of public and political activities of the figure on the formation of his views on the political future of the Ukrainian lands. It is emphasized that the protection of the rights of the Ukrainian people was a determining factor in resolving both issues of political life and in conducting historical studies.

Keywords: Oleksandr Lototskyi, state independence, scientific and publicism heritage, historical studies, Ukrainian Orthodox Church.